

ПОЛАЦКАЯ КЕРАМІЧНАЯ ВЫТВОРЧАСЦЬ XIV – XVI ст.: УСХОДНІЯ і ЗАХОДНІЯ ЎПЛЫВЫ

Узровень развіцця сярэднявечнай матэрыяльнай культуры ў першую чаргу вызначае культурная прастора, у якой адбываецца яе фарміраванне, па-другое, ступень запазычанасцяў (навацыяў) і, па-трэцяе, наяўнасць своеасаблівасцяў (рэгіяналізмаў), якія харарактарызуюць мясцовую вытворчасць.

Гарадскую матэрыяльную культуру эпохі сталага Сярэднявечча ўмоўна можна падзяліць на два ўзроўні паводле варункаў, у якіх праходзіла кшталтаванне матэрыяльнай культуры і ўласабленне ў яе розных мастацкіх форм. Першы – вышэйшы ўзровень, куды ўваходзяць рэчы, якія непасрэдна звязаны са шляхецкім саслоўным станам, яны адзначаюцца больш высокай ступенню выканання, і другі – ніжэйшы ўзровень, які склаўся пад ўздзеяннем густаў і магчымасцяў шэрраговага насельніцтва, што ажыццяўляла свае памкненні праз вырабы масавай рамеснай вытворчасці як больш танный і арыентаванай на задавальненне запатрабаванняў мяшчан.

Мы паспрабуем зрабіць аналіз развіцця масавай керамічнай вытворчасці познесярэднявечнага Полацка.

Кераміка, паводле прызначэння, падзяляецца на шэраг груп, з якіх вылучаюцца дзве галоўныя: архітэктурна-дэкаратыўная кераміка і посуд. Да пазначанай катэгорыі вырабаў цалкам дапасаваны падзел на вышэйшы і ніжэйшы ўзроўні паводле мастацкіх вартасцяў і прызначэння. Найбольш цікавым прадстаўляеца вывучэнне архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі, напрыклад, кафлі, якая з'яўляецца важнай гістарычнай крыніцай з пункту погляду функцыянальнага прызначэння і інфармацыйнасці змешчаных на ёй выяў. Натуральная, што вывучэнню полацкай кафлі прысвячаны працы шэррагу даследчыкаў, такіх, як А.Дзярновіч, Д.Дук, Ю.Заяц, Н.Здановіч, Л.Панічава, Р.Разенфельд і інш., асноўныя высновы якіх зводзяцца да наступнага.

Традыцыя вырабу кафлі была прынесена ў Полацк з нямецкіх земляў, і будаўніцтва кафляных печаў з гаршчковай кафлі ў Полацку пачалося раней, чым у Польшчы і іншых гарадах Вялікага княства Літоўскага. З XV ст. вядомы пласціны, якія адлюстроўваюць выразны ўплыў з боку народнасцяў Усходу, а з сярэдзіны XVI ст. пад ўздзеяннем рэфармацыйных плыній у Полацку вырабляеца «партрэтная» кафля.

Вытворчасць полацкай кафлі канца XVI-XVII ст. зазнала тыя ж змены і пераўтварэнні, якія характарызуюць заходне- і цэнтральнаеўрапейскае кафлярства. Традыцыя аздаблення пласцін развівалася пад уплывам заходненеўрапейскіх стыляў мастацтва: рэнесанса, маньерызма і барока. Аналіз малюнкаў паказвае, што многія матывы былі добра вядомы ў іншых гарадах Беларусі і Польшчы. Нярэдка падабенства настолькі відавочнае, што гэта дае падставы сцвярджаць аб адзінай традыцыі, якая склалася ў межах Рэчы Паспалітай. Тым часам ніводная з вядомых нам груп арнаментальных матываў ні тыпалагічна, ні тэхналагічна не зведала ўплыву з боку ўсходняй (маскоўскай) культуры. Усё гэта дазваляе аднесці полацкае кафлярства XIV-XVII ст. да сферы ўзdezяяння заходне- і цэнтральнаеўрапейскага дэкаратыўнага мастацтва, і ў той жа час падкрэсліць вялікую ролю мясцовай рамеснай традыцыі.

Неабходна падкрэсліць, што спецыяльных даследаванняў, прысвяченых полацкаму керамічнаму посуду XIV-XVI ст., да гэтага часу не зроблена. Па выніках вывучэння полацкага кафлярства можа скласціся ўражанне, што развіццё ўсёй керамічнай вытворчасці ў Полацку ў XIV-XVI ст. адбывалася пераважна пад ўздзеяннем рамесніцтва заходне- і цэнтральнаеўрапейскага рэгіёну. Каб пазбегнуць спрашчэння і схематyzациі ў падвядзенні выснову па пазначанай праблеме, неабходна адзначыць наступнае.

Кафлярства стала шырока распаўсюджаным толькі з канца XVI ст., калі ў будынках гарадскога насельніцтва (пераважна заможнай і сярэдній шляхты) з'явіліся печы, зробленыя са сцянной (каробчатай) кафлі. З XVI ст. адбываюцца якасныя змены і ў тэхналогіі вытворчасці керамічнага посуду, звязаныя з распаўсюджваннем нажнога ганчарнага круга і шырокім выкарыстаннем паліў, г.зн. працэсы ўвасаблення заходне- і цэнтральнаеўрапейскіх культурных навасцяў у вытворчасці рэчаў штодзённага ўжытку гараджан. Паспрабуем адказаць на пытанне: у якім русле і ў рэчышчы ўзdezяяння якой культурнай прасторы развівалася масавая вытворчасць полацкага посуду ў XIV-XVI ст.? У межах дадзенай працы прапануем аналіз, зроблены на падставе вывучэння гаршчкоў як асноўнай катэгорыі керамічнага матэрыялу.

З моманту вынаходніцтва гаршчкі сталі самымі шматлікімі відам посуду, іх функцыя звязана з гатаваннем і захоўваннем ежы.

Сярод групы непаліванага полацкага посуду XVI ст. яны складаюць каля 91 % (падлікі праведзены па дадзеных уласных раскопак у Полацку ў 2001 г.). У XVII-XVIII ст. колькасць гаршчкоў з

палівай і без складае адпаведна 2:1, у параўнанні з папярэднім перыядам яны прыкметна саступаюць іншым катэгорыям посуду, хоць працягваюць заставацца асноўнай групай усіх знаходак.

Значнае павелічэнне асартыменту керамічнай прадукцыі ў Полацку назіраецца з канца XVI ст. Гаршчкі першай паловы XVI ст. працягваюць вырабляцца ў традыцыйнай для папярэдніх стагоддзяў тэхніцы спіральнага налепа на ручным ганчарным круге. Донца такой керамікі мае сляды падсыпкі пяску. Калі ў непаліўной кераміцы заходняга рэгіёну XVI ст. – час росквіту керамічнай вытворчасці, якая характарызуецца зменамі ў складзе фармовачнай масы, больш якаснай апрацоўкай паверхні, то ў Полацку аналагічныя змены адбыліся ў апошній чвэрці XVI ст., і галоўную прычыну гэтага можна бачыць у наступствах Інфлянцкай вайны. Нават у канцы XVI ст. большасць ужываных у побыце непаліўных гаршчкоў была выраблена на ручным ганчарным круге.

Паводле формы і складу фармовачнай масы, усе гаршчкі XIV – першай паловы XVI ст. падзелены намі на шэраг тыпаў.

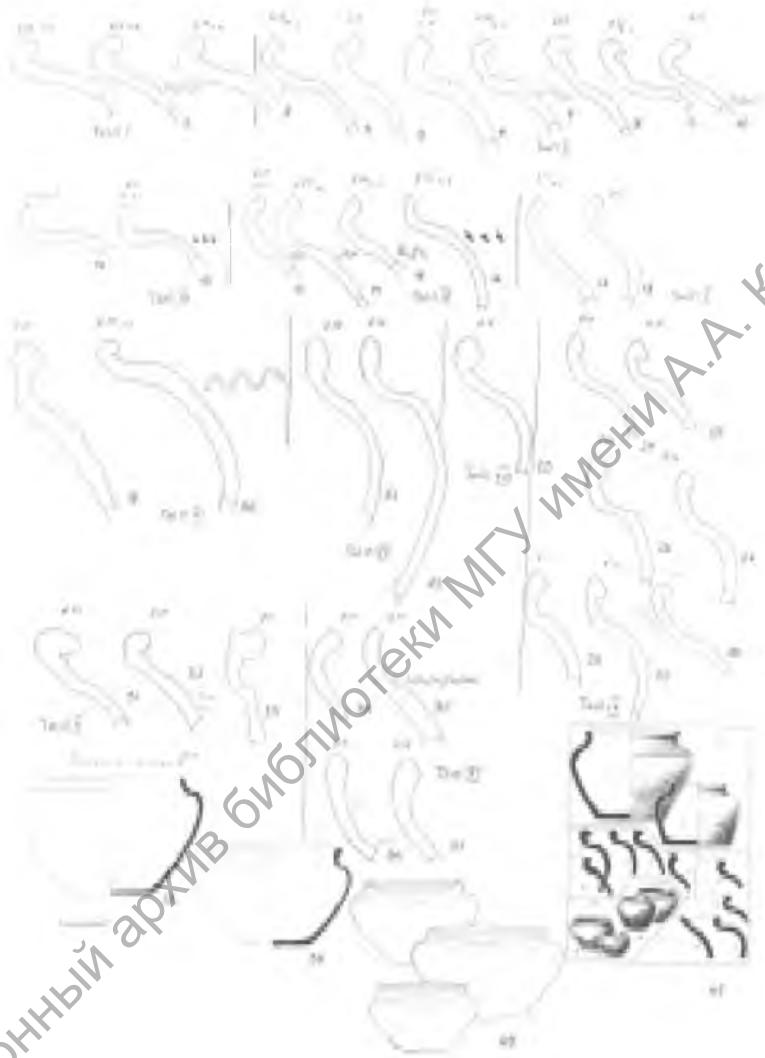
Гаршчкі тыпу I маюць адагнутае венца і пукатыя плечуки, нярэдка з рабром пры пераходзе ў шыйку. Дыяметр венцаў гаршчкоў – ад 16 да 26 см, чарапок шэры, порысты, без грубых уключэнняў.

Большасць гаршчкоў тыпу II маюць адагнутае пад вуглом 45° венца, высокую шыйку і плечуки з палогім рабром. Асобнымі варыянтам можна лічыць гаршчкі з адагнутым гарызантальна венцам, а таксама гаршчкі з моцна адагнутым вонку венцам, пад якім прысутнічае налипны валік. Сярод гэтага тыпу гаршчкоў сустракаюцца і белагліняныя, аналагічныя tym, што былі знайдзены пры даследаванні пабудовы першай паловы XVI ст. Памеры дыяметру венцаў – ад 15 да 32 см.

Гаршчкі тыпу I можна датаваць XIV ст., тыпу II – XV-пач. XVI ст.

Гаршчкі тыпу III маюць вертыкальна пастаўленую (прамую) шыйку, венца дыяметрам ад 16 да 22 см і гарызантальна размешчаны плечуки.

Тып IV – гэта прататып распаўсюджанай у XVIII ст. формы гаршчкоў з адагнутай шыйкай і невыразным венцам аднолькавай таўшчыні са сценкамі і палогім рабром па плечуку. Гэты тып прадстаўлены тонкасценнемі гаршчкамі з порыстым чарапком з дамешкамі жарствы і пяску, дыяметр венцаў – ад 14 да 24 см. Каля 52 % венцаў гаршчкоў XIV-XV ст. утрымліваюць арнаментацыю ў выглядзе хвяляў (з нахілам у левы бок), насечак і прамых гарызантальных палосак.

Мал. 1. Тыпалогія полацкіх гаршчкоў XIV–XVI ст. (1-39) і кераміка паўночна-заходняга рэгіёну Расіі (40-41).

Гаршчкі тыпу V-VI з'яўляюцца пераходнымі да рэнесанснай керамікі XVI ст. Яны захавалі істотныя прыкметы гаршчкоў XIV-XV ст. (грубае цеста, масіўнасць і аднолькавая таўшчыня сценак), але набылі новую форму (рабрыстасць па плечуку і акруглае, крыху патоўшчанае венца).

Частка полацкага посуду першай паловы XVI ст. фармавалася са светлых глін. Маюцца ўсе падставы для сцвярджэння аб мясцовай вытворчасці белаглінянага посуду з малажалезістых глін, тым больш што белагліняны посуд аднолькавай формы з чырво-нагліняным знайдзены падчас даследаванняў культурных напластаванняў пасяленняў XVI – XVII ст. беларускага Падняпроўя і Панямонення.

Вялікі набор белаглінянага посуду знайдзены намі падчас даследавання пабудовы першай паловы XVI ст. на Вялікім пасадзе. Большасць гаршчкоў (сабрана 339 фрагментаў) выраблены з белай (каалінітавай) гліны з дабаўленнем невялікай колькасці сярэднезярністага піску-рачніка (67 %), астатнія (33 %) – з чырвонай гліны, аблепеных ў акісяльным (27 %) і аднаўленчым (6 %) асяроддзі. Паверхня белаглінянага посуду апрацавана ў тэхніцы г.зв. пятністага абварвання ў хлебным растворы. Плямы абвары на светлай паверхні маюць светла-карыйчневы ці крэмавы колер і фіксуюцца з абодвух бакоў сасуда.

Шматлікі керамічны набор з пабудовы першай паловы XVI ст. дазволіў зрабіць тыпалогію гаршчкоў гэтага перыяду, да якой далучаны іншыя датаваныя фрагменты гаршчкоў, знайдзеныя ў розных частках горада.

Усе гаршчкі падзяляюцца паводле тэхналогіі аблепу і складу керамічнага цеста на чырвонагліняныя, шэрыя і белагліняныя.

Тып VII – гэта выключна белагліняныя абварныя гаршчкі, якія маюць дыяметр венца ад 24 да 28 см. Венца з валікападобным краем пастаўлена вертыкальна, гаршчкі маюць невысокую шыйку і палогае рабро. Керамічнае цеста з невялікімі дамешкамі сярэднезярністага піску, чарапок порысты, трохслойны.

У гаршчках тыпу VIII назіраецца тэндэнцыя да павелічэння вышыні шыйкі, што пачынае назірацца ў некаторых гаршчкоў тыпу IX, венца становіцца больш масіўным, край яго адагнуты вонку, шыйка мае ўступ, некаторыя гаршчкі арнаментаваны па рабру хвалістым арнаментам. Дыяметр края венцаў гаршчкоў вагаеца ад 13 да 24 см. Большасць сасудаў – шэрагліняныя, маюць сляды акапчэння па знешняму, зредку – з унутранага боку, керамічнае цеста гэтых гаршчкоў утрымлівае дамешкі жарствы дыяметрам да 2 мм.

Да тыпу IX належыць большасць гаршчкоў акрэсленага перыяду. Гэтыя сасуды маюць аналагічныя тыпу VII прапорцы, за выключэннем краю венца, якое ў гаршчкоў тыпу IX крыху адагнuta вонку нярэдка ў форме карнізіка. Знойдзена як белагліняныя, так і шэрагліняныя гаршчкі, якія маюць дыяметр венца ад 13 да 26 см. Шыйка некаторых гаршчкоў паставлена амаль вертыкальна, што з'яўляецца працягам традыцыі вырабу гаршчкоў XV ст.

Захаваліся два гаршчкі поўнага профілю тыпу IX – белагліняны і шэрагліняны. Гэта прысадзістыя, шырокія сасуды, максімальная пашырэнне прыходзіцца на верхнюю частку гаршчка – плечук, кароткая шыйка, паставлена крыху пад нахілам унутр (у першым выпадку) і вертыкальна (у другім) пазначана ўступамі з абодвух бакоў ад венца і плечука.

Гаршчкі тыпу X зроблены ў традыцыі XV ст., іх характэрнай рысай з'яўляецца наяўнасць рабра па плечуку і налягнога валіка пад венцам.

Гаршчкі тыпу XI маюць высокую шыйку і востры край венца, які мае аднолькавую са сценкамі таўшчыню, прысутнічае арнаментацыя ў выглядзе хвалістага арнаменту па шыйцы. Край венцаў гаршчкоў тыпу XI прыстасаваны пад накрыўкі дыяметрам ад 19 да 28 см, большасць з іх – чырвонагліняныя, захаваўшыя сліды ад фармоўкі на ганчарным круге ў выглядзе барознай ад жарствы, паверхня іх бугристая, шэрахаватая, неахайна апрацаваная, з моцным нагаром, толькі некаторыя з іх старанна загладжаны і не ўтрымліваюць грубых дамешак.

Сценкі гаршчкоў тыпу VII-IX даволі тонкія, каля 0,5 см, тады як сценкі гаршчкоў тыпу XI больш масіўныя, таўшчынёй да 1,2 см. Большаясць гаршчкоў мае груба апрацаваную паверхню, гэта тычынца як белаглінянай, так і шэраглінянай керамікі з адной толькі розніцай – у керамічным цесце белаглінянай абварной керамікі адсутнічае жарства. Грубае цеста і дрэнна абпалены чарапок з'яўляюцца характэрнымі прыкметамі керамікі паўночнага рэгіёну Беларусі XIV-XV ст., па полацкіх матэрыялах можна адзначыць працяг гэтай познесярэднявечнай традыцыі ў канцы XV – першай трэці XVI ст. Гаршчкі тыпу VII-IX як асноўную группу можна датаваць другой чвэрцю XVI ст.

Большаясць донцаў гаршчкоў першай паловы XVI ст. (87 %) захавала сліды падсыпкі сярэднезярністага піскі і жарствы (кварцу) дыяметрам да 0,4 см. Сценкі ў прыдоннай частцы адагнутыя пад вуглом каля 45° і маюць розную таўшчыню, ад 0,8 да 1,5 см, некаторыя донцы ўвагнутыя, з некалькімі канцэнтрычнымі акружнасцямі з унутранага боку. Памеры донцаў – ад 10 да 13 см.

Зазначым, што ў канцы XVI – пачатку XVII ст. паліваныя вырабы складалі 15,2 % з усёй групы керамічнага посуду ў адным раскопе, а сярод паліванага посуду гаршчкі прадстаўлены толькі 16,2 % знаходак. Факты сведчаць аб значнай перавазе ў гэты час непаліўнога посуду як найбольш практычнага і танныага. Таму не дзіўна, што паліваныя гаршчкі, функцыя якіх напрамую не звязана з неабходнасцю ўжывання палівы, раней канца XVI ст. у Палацку не фіксуецца.

Неабходна звярнуць увагу на наступную акалічнасць: нідзе больш у Палацку не знайдзена такой колькасці белаглінянай керамікі ў адным раскопе. Па-другое, адны і тыя ж формы гаршчкоў з даследаванай намі пабудовы першай паловы XVI ст. выраблены з белай і чырвонай гліны з перавагай белаглінянай керамікі. Па-трэцяе, формы гаршчкоў з'яўляюцца тыповымі для полацкай керамікі XVI ст., што не дазваляе разглядаць белагліняны посуд як прывазны.

Узнікае пытанне: чаму з'явілася патрэба вырабляць посуд з белай гліны, радовішчы якой шырока не распаўсюджаны ў паўночным рэгіёне Беларусі? Можа быць толькі адно тлумачэнне: полацкі ганчар засвоіў і ўвасобіў у серыі сваіх вырабаў традыцыю, якую ён запазычыў у іншых землях. У першай палове XVI ст. белаглінянную кераміку масава выраблялі ў двух асноўных рэгіёнах, да якіх мог прыйдти полацкі рамеснік: Московія (Гжэль) і Польшча (з цэнтрам у Сандаміры, Ілжы і Кельцы). Першы рэгіён паходжання традыцыі вытворчасці полацкай белаглінянай керамікі вельмі верагодны, калі ўлічыць частыя памежныя войны Вялікага княства Літоўскага з Московійскім княствам у першай палове XVI ст. Полацкі рамеснік мог трапіць у московіцкі палон ці апыніцца ў Московіі ў выніку якіх-небудзь іншых абставін, і пасля вяртання ён мог пачаць вырабляць кераміку, у аснову фармовачнай масы якой была пакладзена белая гліна. На заходні «вектар» культурнай навацыі ўказываюць рэчы заходненеўрапейскага паходжання (фрагменты керамічных фляг і рынак), знайдзеныя разам з белаглінянымі гаршчкамі ў адной пабудове, аднак, гэтая акалічнасць можа толькі пацвердзіць факт шырокага ўжывання ў побыце палаchan разнастайнай катэгорыі імпартных рэчаў, што было распаўсюджанай з'явай сярод гарадскога насельніцтва Беларусі.

Асобныя тыпы полацкіх гаршчкоў XV-XVI ст. маюць дакладныя аналогі з керамікай Пскова, Арэшку, Таржка і Ноўгарада. Апроч таго, маецца шэраг рыс, якія збліжаюць полацкія

гаршчкі XIV-XVI ст. з маскоўскімі, а менавіта: 1) прысадзістасць сасудаў, максімальнае пашырэнне якіх прыходзіцца на верхнюю частку тулава; 2) наяўнасць прамога венца і амаль поўная адсутнасць шыйкі; 3) наяўнасць белаглінянай керамікі – па складзе фармовачнай масы і тэхналогіі абпалу белагліняная кераміка з Палацка найбольш блізкая менавіта да маскоўскай керамікі, яна вызначаецца тымі ж хараўтрыстыкамі, што і маскоўскія сасуды (чарапок белы, тонкі, шаraphаваты, цеста са значнымі дамешкамі пяску, значная частка сасудаў мае ўнутраную праслойку недастатковая пракаленай гліны.

Такім чынам, неабходна прызнаць, што калекцыя полацкага керамічнага посуду канца XV-XVI ст. мае прымыя аналогі з помнікамі паўночна-заходняга рэгіёну Рэспублікі Польшча (Пскоў, Ноўгарад). Пры супастаўленні форм полацкіх гаршчкоў з керамікай суседніх земляў нельга не звярнуць увагу на ту ю акалічнасць, што полацкія гаршчкі XIV-XVI ст. па прапорцыях і профілю венцу ўсё ж больш падобныя на ўсходнюю (маскоўскую) кераміку, чым на заходнюю (польскую і нямецкую), а гэта азначае, што масавая вытворчасць полацкага керамічнага посуду XV-XVI ст. у цэлым працягвала развівацца на ўсходнеславянскай аснове.

Прыведзеныя дадзеныя не ставяць мэтай абсалютызацыю ступені роднасці полацкага дэкаратыўнага посуду з керамікай ўсходняга рэгіёну. У той ці іншай ступені кераміка XIV-XVI ст. паўночнага рэгіёну Беларусі мела падабенствы і з заходненеўрапейскім, і з прыбалтыйскім посудам. З канца XVI – пачатку XVII ст. пераважная большасць полацкіх начынняў па форме і прызначэнню ўжо мала чым адрозніваецца ад цэнтральна- і заходненеўрапейскай керамікі, узрастае асартымент посуду, які з гэтага часу не паддаецца падлічэнню.

Вывучэнне полацкай керамікі ранняга Новага часу вартае асобнага разгляду.